

Позняк С. І.

к. психол. н., с. н. с. лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

**Які громадянські компетенції потребує взаємодія
в освітньому середовищі: настановлення студентської та учнівської молоді**

**What citizenship competencies are necessary for interaction in the
educational environment: attitudes of university and secondary school students**

У статті окреслено модель емпіричного дослідження настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, та представлено результати аналізу масиву відповідей студентської та учнівської молоді. Дослідження ґрунтується на положенні про те, що розвиток громадянської компетентності відбувається під впливом повсякденних практик взаємодії молоді людини в освітній громаді, де створюється середовище для формування її громадянської компетентності. Базовими ознаками практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, визначено демократичність, соціальну відповідальність, повагу та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях. Емпірично встановлено, що семантичний простір значень, які репрезентують взаємодію в освітньому середовищі у настановленнях молоді, структурують смисли конфлікту інтересів та взаємовигідних рішень конфліктних ситуацій. Перспективи розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі молоді пов'язує із взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки; з набуттям нових знань та ознайомленням з новими

поглядами; з прихильністю до освітньої громади. Ефективність таких «мотиваторів» розвитку компетентності, як зобов'язання перед групою, схвалення та позитивна оцінка групи і викладачів, залучення до самоврядування, на думку молоді, є низькою. Віртуалізація освітнього простору в цілому не несе загроз для розвитку громадянської компетентності, як вважають респонденти, однак здебільшого негативно впливає на такі чинники розвитку громадянської компетентності, як залучення до студентського самоврядування та підтримку соціальних зв'язків.

Ключові слова: *громадянська компетентність, компетенції, молодь, взаємодія, освітнє середовище, громада.*

The article outlines a model of the empirical research on educational actors' attitudes with regard to interaction practices in the educational environment favorable for citizenship competence development. It also presents the outcomes of the student survey data analysis. The study is based on the assumption that citizenship competence develops under the influence of youth everyday interaction practices in the educational community where the environment for promoting their citizenship competence development is created. The key characteristics of interaction practices in the educational environment that facilitates citizenship competence development are democratic communication, social responsibility, respect and interest to differences, seeking win-win solutions in conflict situations. The findings of the survey prove that the semantic environment representing interaction in the educational environment in the student attitudes is structured by the meanings of conflicts of interests and win-win solutions in conflict situations. The respondents link the prospects of citizenship competence development to interaction with people who represent difference social, age and ethnic groups, and have different opinions; with acquiring new knowledge and discovering new perspectives; with attachment to the educational community. The effectiveness of such triggers of competence development as “giving back” to the group, approval and positive evaluation by other students and teachers, engagement in

self-government is low according to the students. Virtualization of the educational environment, as said by the respondents, in general has no threats to citizenship competence development. However, it has mainly negative consequences for such factors of citizenship competence development as engagement in student self-government and maintenance of social contacts.

Key words: citizenship competence, competencies, youth, interaction, educational environment, community.

Постановка проблеми. Молодь навчається бути громадянами і взаємодіяти з іншими через соціальні та соціально-культурні практики в родині, школі, університеті, на роботі, у вільний час, спілкуючись з однолітками. Освіта сприяє залученню молодих людей до соціальних практик та стимулює рефлексію щодо такого залучення і, таким чином, підтримує готовність молодих людей до громадянської участі та підвищує якість їх громадянської діяльності. Функція освіти полягає не в створенні умов для набуття молоддю ізольованих знань та умінь, а навчання їх компетенціям. Отже освітнє середовище має сприяти не тільки підвищенню рівня громадянських знань молоді, а й набуттю нею громадянських чеснот та вмінь, відтворюючи культуру суспільства і принципи та практики взаємодії в ньому [1; 2]. Довіра, яка встановлюється між учасниками навчального процесу, стає основою соціальної довіри та взаємності, на яких ґрунтується взаємодія громадян у суспільстві [3].

Незважаючи на обмеженість, а також складність визначення безпосереднього впливу чинника освітнього середовища на рівень громадянської компетентності, заклади освіти розглядаються дослідниками як друга після родини арена, де відбувається розвиток громадянської компетентності молодої людини [4; 5; 6]. Освіті надається особлива роль у формуванні добрих громадян, оскільки вона є єдиним соціалізувальним інститутом, який підлягає регулюванню і контролю з боку суспільства і держави. Вивчення настановлень

суб'єктів освіти щодо практик взаємодії в освітньому процесі дозволить поглибити уявлення про формування освітнього середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетенцій молоді.

Мета статті – окреслити модель емпіричного дослідження настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо практик взаємодії в освітньому середовищу, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, а також представити та обговорити результати окремих етапів емпіричного дослідження настановлень студентської та учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базовим положенням теоретичної моделі дослідження взаємодії в освітньому середовищу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді є розуміння того, що розвиток громадянської компетентності відбувається, перш за все, під впливом безпосередньої повсякденної практики взаємодії молоді людини в освітній громаді, де створюється середовище для формування відповідних громадянських компетенцій, що, в свою чергу, не заперечує важливість такого чинника розвитку громадянської компетентності в освітньому процесі, як оволодіння молоддю теоріями політичного устрою суспільства та політичних інститутів, знанням принципів демократичної взаємодії та громадянських прав та свобод.

Щодо концептуалізації самого поняття «громадянська компетентність», то вона має виходити за кордони таких ознак компетентного громадянина, як «бути хорошою людиною», «зважати на інших», «допомагати іншим», «турбуватися про інших». Громадяни мають бути здатними робити власний критичний внесок у підтримку демократичного суспільства. «Добрий громадянин», таким чином, вважається такою особистістю, яка може критично оцінювати різні перспективи розвитку суспільства, вивчати стратегії змін та розмірковувати щодо проблем справедливості, рівності/нерівності та демократичного залучення [7; 8; 9]. Здатність до функціонування у громаді в соціально прийнятний та відповідальний спосіб є також важливою ознакою доброго громадянства [10].

Окреслені вище теоретичні положення визначили підходи до емпіричного дослідження настановлень студентської та учнівської молоді щодо освітнього середовища як чинника розвитку громадянської компетентності.

Модель емпіричного дослідження передбачає, що громадянська компетентність є динамічним конструктом, який складається з когнітивного, ставленнєвого, конативного та рефлексивного компонентів. Його функцією (за ten Dam *et al.*) є забезпечення виконання, принаймні, чотирьох ключових соціальних завдань, пов'язаних з громадянською практикою молодої людини: 1) діяти у демократичний спосіб, 2) діяти відповідально, 3) уміти поводитися в конфліктних ситуаціях, 4) справлятися з відмінностями (соціальними, культурними, релігійними тощо) [10, с. 357]. Готовність до виконання вищезазначених завдань і здатність упоратися з ним у соціально прийнятний спосіб, що в цілому і визначає громадянську компетентність особистості, забезпечується низкою компетенцій, деталізованих нижче. Представлений конструкт є результатом апробації робочої моделі громадянської компетентності, яку було запозичено у ten Dam *et al.* і адаптовано з урахуванням завдань даного соціально-психологічного дослідження. Апробація проводилась шляхом оцінки репрезентативності компетенцій експертами – учителями старших класів, викладачами та студентами ВЗО.

Згідно моделі громадянської компетентності, *базовими ознаками практик взаємодії* в освітньому середовищу, сприятливому для розвитку громадянської компетентності молоді, має бути демократичність, соціальна відповідальність, повага та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях, що відповідає основним соціальним завданням громадянської практики членів суспільства. Відповідно критерієм відповідності практик взаємодії в освітньому середовищу завданням розвитку громадянської компетентності молоді є те, наскільки такі практики вимагають від молоді застосування наступних компетенцій:

- уявлення про суспільні норми та провила поведінки, принципи та правила демократичної взаємодії, способи розв'язання конфліктів, соціальні, культурні, релігійні відмінності (когнітивна складова);
- бажання вступати та активно і критично підтримувати комунікацію, прагнення відстоювати справедливість, надавати допомогу, не завдавати шкоди іншим та докїллю, брати до уваги думку іншої сторони, спільно шукати взаємоприйнятне рішення; бажання дізнатися про думки та спосіб життя інших (ставленнєва складова);
- готовність дослухатися до думок інших, займати неупереджену позицію, здатність поставити себе на місце іншого, впоратися з незнайомою соціальною ситуацією, звичка висловлювати власну думку, настанова зважати на бажання та звички інших, дотримання правил поведінки в різних соціальних ситуаціях, дотримання закону (конативна складова);
- розмірковувати про проблеми влади, демократії, рівності, соціальної згуртованості та конфлікту інтересів; оцінювати власний внесок до забезпечення соціальної справедливості; визначати причини, можливості попередження та розв'язання конфліктів; сприймати різноманїтність як природнє явище; враховувати соціально-культурні основи поведінки різних людей (рефлексивна складова).

Ще один аспект емпіричного дослідження. пов'язаний безпосередньо з освітньою громадою як чинником розвитку громадянської компетентності молоді, а також тими процесами, які пояснюють, яким чином соціальне оточення може впливати на розвиток громадянських компетенцій молоді, а отже механїзмами розвитку компетенцій у громаді.

Йдеться про зв'язок між готовністю молоді до громадянського залучення та освітньою громадою, а також ступенем згуртованості освітньої громади як чинника розвитку громадянської компетентності студентства. Якщо молода людина відчуває себе частиною громади, в члени якої турбуються один про

одного та співпрацюють задля розв'язання спільних проблем, вона демонструє вищий рівень готовності до громадянської діяльності, що є важливим чинником розвитку громадянської компетентності. Громадянська компетентність формується в процесі навчання через спостереження, прийняття та поділення думки інших членів громади, розвитку громадянської ідентичності, рефлексії щодо громадянських питань, відчуття зобов'язання перед громадою через емоційний зв'язок з найближчим оточенням завдяки взаємній підтримці, розвитку прихильності та залучення завдяки отриманому позитивному досвіду взаємодії, фасилітації громадянської діяльності завдяки чисельним зв'язкам у своєму оточенні і впевненості у здатності діяти на користь загального блага [11].

Розглянуті вище чинники та механізми розвитку громадянської компетентності у громаді в даному дослідженні покладено в основу визначення так званих мотиваторів розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищу. Серед них виокремлені зокрема такі:

- виконання спільних завдань та проєктів;
- залучення до студентського самоврядування;
- ознайомлення з новим знанням та новими поглядами;
- взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки;
- схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів;
- чисельні соціальні зав'язки і стосунки;
- зобов'язання перед громадою (студентською/учнівською, викладацькою): бажання «повернути» їй ту підтримку, яку ви від неї отримали;
- рефлексія щодо громадянських проблем;
- прихильність до громади: бажання зробити кращим місце, де ви навчаєтесь;
- впевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага.

Поряд з традиційними чинниками впливу на практики взаємодії в освітньому середовищу, які постійно перебувають у полі зору дослідників, уваги

вимагає пандемія CORVID-19. Запровадження навчальними закладами дистанційної форми навчання в довгостроковій перспективі може стати викликом для освіти як одного з основних соціалізувальних інститутів, принаймні, значно обмежити соціалізувальну роль взаємодії в освітній громаді як чинника розвитку громадянської компетентності молоді [12]. Отже аспекту віртуалізації освітнього процесу і його впливу на практики взаємодії в освітньому середовищу також приділено увагу у дослідженні.

З огляду на мету та завдання дослідження, а також вищезазначені положення було визначено методи та побудовано відповідний інструментарій емпіричного дослідження, який складається з гайду напівструктурованого глибинного інтерв'ю суб'єктів освітнього процесу для верифікації та операціоналізації теоретичної моделі дослідження, а також опитувальника для дослідження настановлень учасників навчально-виховного процесу щодо розвитку громадянських компетенцій у процесі взаємодії в освітньому середовищу (з використанням методу СД, ранжування та множинного вибору).

В результаті першого етапу дослідження (апробаційного) респондентами було в цілому підтверджено актуальність запропонованої моделі громадянської компетентності (запозиченої у ten Dam et al.). Згідно коментарям респондентів модель було адаптовано без втручання у її загальну структуру та базові значення, однак формулювання компетенцій було змінено і дещо доповнено. Також було уточнено перелік «мотиваторів» розвитку громадянської компетентності у взаємодії в освітньому середовищу.

Метою основного етапу дослідження було вивчення настановлень суб'єктів навчально-виховного процесу щодо розвитку громадянських компетенцій в процесі взаємодії в освітньому середовищу. Проводилося дослідження он-лайн за допомогою опитувальника у гугл-формі, який складався з трьох завдань.

Першим завданням було оцінити, якою мірою взаємодія в освітньому середовищі (під час аудиторних занять та під час позааудиторної діяльності, залучення до студентської/учнівської громади, самоврядування, волонтерської діяльності, формального та неформального спілкування з однолітками та викладачами тощо) потребує (сприяє розвитку) наведених компетенцій. Опитувальник було побудовано за методом СД з використанням 28 шкал (по 6-8 шкал на кожну з основних ознак практик взаємодії: демократичність, соціальна відповідальність, повага та інтерес до «іншого», налаштованість на пошук взаємовигідних рішень у конфліктних ситуаціях).

Друге завдання полягало у ранжуванні респондентами запропонованих аспектів взаємодії в освітньому середовищі за ступенем їх значущості для розвитку громадянської компетентності. Перелік аспектів відповідав переліку «мотиваторів» розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищі.

У останньому завданні респондентів просили визначитися, чи може перехід на дистанційну освіту в довгостроковій перспективі вплинути на перелічені аспекти взаємодії в освітньому середовищі.

У опитуванні взяло участь 238 респондентів, у тому числі: 132 студенти ВЗО з різних регіонів, 63 учні 10-11-х класів ЗОШ, а також 43 представники викладацького складу ВЗО та старших класів ЗОШ. Більшість вибірки була сформована адресно, приблизно 5% респондентів – самовибірка.

Звернімося до аналізу масиву даних опитування студентської та учнівської молоді. Аналіз масиву відповідей викладачів буде предметом розгляду в інших публікаціях.

Масив даних відповідей студентів і учнів за першим завданням дослідження було опрацьовано з використанням методів математичної статистики. За методом центроїдного аналізу було побудовано 4-х факторну модель настановлень студентства щодо практик взаємодії в освітньому

середовищу і визначено координати семантичного простору настановлень респондентів. Загалом в результаті аналізу було виокремлено вісім факторів, однак останні чотири фактори не увійшли до моделі з причини низької факторної ваги ($< 0,4$) їх складових.

Факторна модель настановлень респондентів пояснює 61.98 % сумарної дисперсії і складається з ієрархії таких компонентів: F_1 – «взаємовигідне розв'язання конфлікту», F_2 – «повага та інтерес до іншого», F_3 – «демократичність», F_4 – «соціальна відповідальність».

Побудована факторна модель свідчить про те, що семантичний простір настановлень молоді щодо взаємодії в освітньому середовищу структурується значеннями, пов'язаними з розв'язанням конфліктних ситуацій, на що вказує зміст першого найінформативнішого фактору моделі «взаємовигідне розв'язання конфлікту» (16.63% внеску в сумарну дисперсію). Вочевидь, такі компетенції, як аналізувати проблеми соціальної згуртованості та конфлікту інтересів, а також здатність поставити себе на місце іншого мають ключове значення у практиках взаємодії респондентів з освітнім оточенням.

Важливу роль у взаємодії молоді в освітньому середовищу мають компетенції, які забезпечують здатність студентства взаємодіяти з людьми з різним соціальним статусом, різними релігійними поглядами або представниками різних культур тощо. На це вказує другий за інформативністю фактор «повага та інтерес до «іншого» (16,3 % внеску в сумарну дисперсію). Тут визначається такі компетенції, як інтерес до дослідження суперечливих питань, рефлексія щодо соціально-культурних основ поведінки людей і їх врахування та потреба спільно шукати взаємоприйнятне рішення.

Менш вагомими у настановленнях молоді щодо практик взаємодії в освітній громаді виявились значення демократичності і соціальної відповідальності, на що вказують відповідно третій (16.04% внеску в сумарну дисперсію) і четвертий фактори (15,71 % внеску в сумарну дисперсію) моделі.

Значення демократичності представлено такими компетенціями, як бажання вступати та активно і критично підтримувати комунікацію, а також прагнення не завдавати шкоди іншим та довкіллю.

Останній, четвертий за ієрархією фактор соціальної відповідальності свідчить про те, що смисли соціальної допомоги та соціальної справедливості знаходяться на периферії семантичного простору настановлень молоді. Відповідно, такі громадянські компетенції, як потреба надавати допомогу, оцінювати власний внесок до забезпечення соціальної справедливості і настанова зважати на бажання та звички інших оцінюються респондентами як менше значущі для взаємодії в освітньому середовищу.

Ознайомимося з результатами другої частини опитування студентства та учнівської молоді, у якій респондентів просили проранжувати аспекти взаємодії в освітньому середовищу за ступенем їх важливості для розвитку громадянської компетентності. Нагадаємо, що в моделі емпіричного дослідження такі аспекти трактуються як «мотиватори» розвитку громадянської компетентності в освітній громаді. Наочно дані ранжування, здійсненого респондентами, представлено нижче в таблиці.

Табл.

Результати ранжування «мотиваторів» розвитку громадянської компетентності в освітньому середовищу

Параметри	Частота	% відповідей
1. виконання спільних завдань та проектів	93	47,7 %
2. залучення до студентського самоврядування	45	23,1 %
3. ознайомлення з новим знанням та новими поглядами	105	53,8 %
4. взаємодія з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки	127	65,1 %
5. схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів	36	18,5 %
6. чисельні соціальні зав'язки і стосунки	47	24,1 %
7. рефлексія щодо громадянських проблем	59	30,3 %
8. зобов'язання перед громадою (студентської, викладацької): бажання «повернути» їй ту підтримку, яку ви від неї отримали	28	14,4 %

9. прихильність до громади: бажання зробити кращим місце, де ви навчаєтесь	101	51,8 %
10. впевненість у своїй здатності зробити внесок до загального блага	87	44,6 %

Результати ранжування «мотиваторів» розвитку громадянської компетентності в процесі взаємодії в освітній громаді за даними відповідей студентів і учнів свідчать про те, що молодь пов'язує розвиток своїх громадянських компетенцій, перш за все, із взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки (65,1 % відповідей). На другому місці є набуття нових знань та ознайомлення з новими поглядами (53,8 %). Третє місце посідає такий «мотиватор», як прихильність до громади, що означає бажання зробити кращим місце, де вони навчаються (51,8 %).

Найменш важливими молодь визнала зобов'язання перед громадою (бажання «повернути» їй ту підтримку, яку воно від неї отримало), схвальну позитивну оцінку студентської та викладацької громади, а також залучення до самоврядування.

Що стосується останньої частини опитування, пов'язаної з оцінкою суб'єктами навчально-виховного процесу потенційного впливу переходу на дистанційне навчання та віртуалізації освітнього простору на ті ж самі «мотиватори» розвитку громадянської компетентності, то загалом молодь не розглядає такі трансформації в освітньому процесі як загрозу розвитку громадянської компетентності. Більшістю відповідей респондентів було визначено лише два з перелічених чинників, на які дистанційна освіта впливає негативно: «залучення до студентського самоврядування» та «чисельні соціальні зав'язки і стосунки».

Висновки. Результати здійсненого аналізу даних емпіричного дослідження дозволили визначити смислові та диспозиційні тенденції у настановленнях молоді щодо взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому

для розвитку громадянської компетентності. Встановлено, що семантичний простір значень, які репрезентують взаємодію в освітньому середовищу, структурують смисли конфлікту інтересів та досягнення взаємної вигоди у його розв'язанні. Перспективи розвитку громадянської компетентності у освітньому середовищу молодь пов'язує із взаємодією з людьми, які представляють різні соціальні, вікові, етнічні групи, мають інші думки; з набуттям нових знань та ознайомленням з новими поглядами. Віртуалізація освітнього простору і впровадження дистанційного навчання, на думку респондентів, не має загроз для розвитку громадянської компетентності. Дані результати дослідження потребують подальшого обговорення та інтерпретації в контексті завдань формування освітнього середовища, сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді. З цієї точки зору інтерес представляє вивчення настановлень інших учасників навчально-виховного процесу та порівняння отриманих даних, що буде завданням наступних етапів дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Haste, H. Citizenship education: a critical look at a contested field. In Handbook of research on civic engagement in youth. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons, Inc., 2010. С. 161–188.
2. Lawy, R. & Biesta, G. (2006). Citizenship-as-practice: the educational implications of an inclusive and relational understanding of citizenship. *British Journal of Educational Studies*, 2006. № 54. С. 34–50.
3. Rothstein, B., & Stolle, D. The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 2008. № 40(4). С. 441–459.
4. Torney-Purta, J., & Barber, C. Fostering young people's support for participatory human rights through their developmental niches. *American Journal Journal of Orthopsychiatry*, 2011. № 81(4). С. 473–481.

5. Reichert, F., & Torney-Purta, J. A cross-national comparison of teachers' beliefs about the aims of civic education in 12 countries: A person-centered analysis. *Teaching and Teacher Education*, 2019. № 77. С. 112–125.
6. Davies, I. Defining citizenship education. In L. Gearon (Ed.), *Learning to teach citizenship in the secondary school: A companion to school experience*. London, United Kingdom : Routledge, 2015. С. 18-29.
7. Westheimer, J. What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*, 2008. Vol. 48 (3). С. 6-10.
8. Позняк С. І. Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : методичні рекомендації. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
9. Leenders, H. & Veugelers, W. Different perspectives on values and citizenship education. *Curriculum and Teaching*, 2006. № 21. С. 5–20.
10. ten Dam, G., et al. Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*, 2011. Vol. 46, № 3. С. 354-372.
11. Lenzi, M. et al. Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: An integrative model. *Journal of Environmental Psychology*, 2013. № 34. С. 45-54.
12. Bersand. A. The crisis as an opportunity to learn. Or: “Collated civic education” in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*, 2020. Vol. 19. С. 8-14.